

The University of Tehran Press

The Relationship Between Self-Consciousness and Consciousness of External World, Concerning the New Approaches in Philosophy of Mind and Cognitive Sciences

Fateme Abbasi¹ | Hossein Zamaniha²

1. M.A. in Islamic philosophy, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Shahed University, Tehran, Iran. E-mail: fatemeabasiii98@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Shahed University, Tehran, Iran. E-mail: h.zamaniha@shahed.ac.ir

Article Info

Article Type:

Review Article

(243-264)

Article History:

Received:

14 September 2023

In Revised Form:

23 November 2024

Accepted:

27 January 2025

Published online:

16 March 2025

Abstract

Nowadays, discussion about self-consciousness as one of the fundamental kinds of consciousness, has received special attention especially in the field of philosophy of mind and cognitive sciences. The discussion about self-consciousness is the axis around which several questions have been emerged. One of the most important of these questions is whether self-consciousness precedes other-consciousness¹ (consciousness of other beings and humans in the external world), or self-consciousness is something that is formed and evolves implicitly along with our consciousness of other beings. In response to this question two opposing views has emerged. One of them is a view which believes that self-consciousness is an innate characteristic which accompanies human being from his birth without any intermediary. This view is usually referred to as the traditional (Cartesian) view. The other is a view that is popular today in the field of cognitive science and philosophy of mind, based on which self-awareness is an acquired characteristic that expands and evolves through communication with the world and other humans. Avicenna and Descartes are among the founders and proponents of the first view and Kriegel, Baker, Damasio and RoCHAT are among the most important proponents of the second view. One of the most important criticisms of the first view, that is, the priority of self-consciousness over other kinds of consciousness namely consciousness of external world and others, is the incompatibility of this view with empirical evidence and the lack of attention to the different levels of self-awareness and its evolution. And one of the most important criticisms of the second view is the ambiguity in the ontological foundations of this view, including the ambiguity in the nature and truth of "self" as well as the lack of philosophical foundations for the explanation of the evolution of the truth of "self" and, consequently, self-consciousness.

Keywords:

self-consciousness, other-consciousness, levels of self-consciousness, embodiment, developmental approach to self-consciousness

Cite this article: Abbasi, F. & Zamaniha, H. (2024-2025). The Relationship Between Self-Consciousness and Consciousness of External World, Concerning the New Approaches in Philosophy of Mind and Cognitive Sciences. *FALSAFEH*, Vol. 22, No. 2, Autumn-Winter-2024-2025, Serial No. 43 (243-264).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jop.2025.365290.1006797>

Publisher: The University of Tehran Press.

1. In this paper we use the term other-consciousness in contrast to self-consciousness for emphasizing on our consciousness of other beings and humans in the external world.

Introduction

Nowadays, the discussion about the nature of consciousness and its different types is one of the most important topics in the field of philosophy of mind and cognitive sciences. Meanwhile, self-consciousness, as one of the fundamental types of consciousness has always been one of the favorite topics in this field. The discussion of self-consciousness is a general axis around which different issues have been formed, among the most important of which we can mention the relationship between self-consciousness and other-consciousness (awareness of the outside world and other people). This question can be posed as follows: Is self-consciousness in human beings prior to other-consciousness, or does it develop alongside awareness of others? In other words, is it possible for self-consciousness in humans to be realized without connection to the external world and other people? Although this question has a long background in the history of philosophy, inasmuch as one can trace the roots of this debate back to the Aristotle's philosophy and later in the philosophy of Ibn Sina (Avicenna) and Descartes, the discussion on this topic has taken on new dimensions and has been raised much more seriously in the light of recent empirical studies by psychologists in the field of cognitive sciences.

Today, a new approach has emerged in the field of cognitive sciences and philosophy of mind, which is usually referred to as the dynamic or developmental approach to self-consciousness. This approach is typically presented in contrast to the static (Cartesian) approach. This new approach has been influenced and strengthened by philosophical reflections of philosophers of mind and empirical studies of psychologists in the field of developmental psychology. In the static (Cartesian) approach, self-consciousness is considered the essence and reality of the conscious being (human), and it is not subject to development or completion. In contrast, in the dynamic (developmental) approach to self-consciousness, self-consciousness is not a static phenomenon; rather it is a dynamic and evolving process that the relationship with the external world and other humans plays a key role in this process. Therefore, today, the relationship between self-consciousness and other-consciousness is usually discussed under the broader title of the dynamic approach to self-consciousness. Since in this paper we are trying to focus on this question that what is the relationship between self-consciousness and other-consciousness, we won't be able to discuss fully about dynamic and static approach to self-consciousness although we will refer to some of the components of these two approaches, namely the static and dynamic approaches to self-consciousness, as appropriate to our discussion.

Method

In this paper, we have used the method of conceptual, and structural analysis of the two different approaches to the relationship between self-consciousness and other-consciousness. In the first step, we have analyzed the philosophical bases and components of these two approaches; in the second step we have compared the components and the positive and negative points of these two approaches.

Results

In the philosophy of mind and cognitive sciences, we encounter two approaches to the relationship between self-consciousness and other-consciousness. The first approach considers the essence of "I" or "self" as an abstract entity independent of the body, believing that self-consciousness is the very existence of the conscious being (human). Thus self-consciousness is always present without any intermediary. According to this view, self-consciousness precedes other-consciousness.

The second approach, which is currently prevalent in the philosophy of mind and cognitive sciences, considers self-consciousness not as preceding but as concurrent with or accompanying awareness of others. This means that human beings become aware of themselves as conscious beings through interaction with the surrounding world and other people.

Avicenna and Descartes are among the founders and proponents of the first view and Kriegel, Baker, Damasio and RoCHAT are among the most important proponents of the second view. This second view, which is the dominant approach in cognitive science today, emphasizes the following points:

- Self-consciousness is an evolving process, starting from a minimal and weak form and gradually developing into a reflective and immediate self-consciousness, similar to what we encounter in Cartesian philosophy.
- The expansion and development of self-consciousness is facilitated by interaction with the world and other humans.
- Embodiment, as having a spatial-temporal perspective, plays a crucial role in distinguishing between self and non-self, ultimately leading to the formation of self-consciousness.

These three components form the main pillars of what is known as the dynamic approach to self-consciousness, which contrasts with the static (Cartesian) approach.

Both perspectives have strengths and weaknesses, and are subject to criticisms. The main criticisms of the first view (precedence of self-consciousness over other-consciousness) include:

- Lack of alignment with empirical evidence: As mentioned, developmental psychologists and cognitive scientists have shown that the type of reflective self-consciousness proposed by Descartes and Ibn Sina only develops after interaction with the world and others.
- Neglect of the evolutionary process of self-consciousness: The first view largely ignores the developmental stages and varying degrees of self-consciousness.

The second view, while currently dominant in cognitive science, is not without criticism. These criticisms can be summarized as follows;

- Weak metaphysical foundations: Unlike the proponents of static approach who consider the "self" as an abstract, independent substance, the dynamic approach is ambiguous about the nature of the "self."
- Unclear ontological explanation of self-development: Due to metaphysical ambiguities, the nature and process of self-consciousness evolution are not well-defined from an ontological perspective.
- Potential limitations of embodiment: While the dynamic approach emphasizes the role of embodiment in initial self-consciousness, it may overlook the possibility of self-consciousness independent of embodiment in other beings or advanced stages of human development.

Despite these criticisms, the second view (dynamic approach) is generally more defensible due to its:

- a. Alignment with undeniable empirical evidence
- b. Comprehensiveness in viewing self-consciousness as a process with various stages
- c. Consideration of the role of world and others in developing self-consciousness
- d. Recognition of the importance of the body and embodiment in shaping and evolving self-awareness

These factors reflect our lived experience of self-consciousness. By clarifying its metaphysical foundations, this second view could potentially develop into a comprehensive theory of self-consciousness.

فلسفه

شاپای الکترونیکی: ۹۷۴۸-۲۷۱۶

<https://jop.ut.ac.ir>

انشارات دانشگاه تهران

رابطه بین خودآگاهی و آگاهی به غیر با نظر به رویکردهای نوین در فلسفه ذهن و علوم شناختی

فاطمه عباسی^۱ | حسین زمانیهها^۲✉

۱. کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی، گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. رایانامه: fatemeabasiii98@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی دانشگاه شاهد، تهران، ایران. رایانامه: h.zamaniha@shahed.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

امروزه بحث از خودآگاهی به عنوان یکی از انواع بنیادین آگاهی، در حوزه علوم شناختی و فلسفه ذهن مورد توجه ویژه قرار گرفته است. بحث خودآگاهی به منزله محوری است که حول آن سؤالات چندی شکل گرفته است. یکی از مهم ترین این سؤالات این است که آیا خودآگاهی مقدم بر آگاهی به غیر یعنی جهان پیرامون و انسان های دیگر است یا خودآگاهی امری است که در ضمن آگاهی به غیر و همراه با آن شکل گرفته و تکامل می یابد. در پاسخ به این سؤال دو دیدگاه متفاوت در تقابل یکدیگر وجود دارند. یکی دیدگاهی که قائل است خودآگاهی امری ذاتی است که بدون هیچ واسطه ای از بدو تولد برای انسان حاصل است که معمولاً از آن با نام دیدگاه سنتی (دکارتی) یاد می شود و دیگری دیدگاهی که امروزه در حوزه علوم شناختی و فلسفه ذهن رواج پیدا کرده که بر اساس آن خودآگاهی امری اکتسابی است که از طریق ارتباط با جهان و انسان ها دیگر بسط و تکامل می یابد. از طرفداران دیدگاه اول می توان به ابن سینا و دکارت اشاره کرد و از جمله قائلین دیدگاه دوم نیز می توان به کسانی چون کریگل، بیکر، داماسیو و راجت اشاره کرد. از مهم ترین نقدهای وارد بر دیدگاه اول می توان به عدم تطابق این دیدگاه با شواهد تجربی و عدم توجه به مراتب متفاوت خودآگاهی و سیر تکاملی آن اشاره کرد. و از مهم ترین نقدهای وارد بر دیدگاه دوم می توان وجود ابهام در مبانی هستی شناختی این دیدگاه از جمله ابهام در چیستی و حقیقت «خود» و همچنین فقدان مبانی فلسفی لازم جهت تبیین چگونگی سیر تکاملی حقیقت «خود» و به تبع آن خودآگاهی را ذکر کرد. اما به نظر نگارندگان در مجموع دیدگاه دوم به دلایل ذیل دیدگاه قابل دفاع تری است. الف. تطابق با شواهد تجربی؛ ب. جامعیت دیدگاه دوم در مقایسه با دیدگاه اول؛ ج. توجه به نقش ارتباط با جهان و دیگران در شکل گیری و تکامل خودآگاهی؛ ج. توجه به نقش بدن و بدنمندی در خودآگاهی.

نوع مقاله:

علمی - ترویجی

(۲۶۴-۲۴۳)

تاریخ دریافت:

۲۳ شهریور ۱۴۰۲

تاریخ بازنگری:

۰۳ آذر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۰۸ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۶ اسفند ۱۴۰۳

واژه های کلیدی:

خودآگاهی، آگاهی به غیر، مراتب خودآگاهی، بدنمندی، رویکرد توسعه ای (تکاملی) به خودآگاهی

استناد: عباسی، فاطمه و زمانیهها، حسین (۱۴۰۳). رابطه بین خودآگاهی و آگاهی به غیر با نظر به رویکردهای نوین در فلسفه ذهن و علوم شناختی. فلسفه، سال ۲۲، شماره ۲، پاییز و زمستان، پیاپی ۴۳ (۲۶۴-۲۴۳).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jop.2025.365290.1006797>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

امروزه یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزه فلسفه ذهن و علوم شناختی بحث از چیستی آگاهی و اقسام آن است. در این میان بحث خودآگاهی به‌عنوان یکی از اقسام آگاهی همواره مورد توجه پژوهشگران در حوزه علوم شناختی و فلسفه ذهن بوده است. بحث خودآگاهی محوری کلی است که حول آن مسائل متفاوتی شکل گرفته است که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به نسبت بین خودآگاهی و آگاهی به غیر (جهان خارج و انسان‌های دیگر) اشاره کرد. این سؤال به این شکل قابل طرح است که آیا خودآگاهی در انسان مقدم بر آگاهی به غیر است یا همراه با آگاهی به غیر شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر آیا تحقق خودآگاهی در انسان بدون ارتباط با جهان خارج و انسان‌های دیگر ممکن است. هر چند این سؤال سابقه طولانی در تاریخ فلسفه دارد تا جایی که می‌توان ریشه‌های این بحث را در فلسفه ارسطو و پس از آن در فلسفه ابن سینا و دکارت جستجو کرد اما بحث در این مورد با توجه به مطالعات تجربی اخیر روان‌شناسان در حوزه علوم شناختی ابعاد جدیدتری به خود گرفته و به صورت بسیار جدی‌تری مطرح شده است. در همین ابتدا جهت روشن‌تر شدن مسیر بحث ذکر چند نکته لازم است.

الف. بحث نسبت بین آگاهی و خودآگاهی در بین فلاسفه بعضاً به صورت گسترده‌تری مد نظر قرار گرفته است. یعنی این بحث در بین برخی فلاسفه صرفاً محدود به انسان نبوده و به صورت کلی در مورد هر موجود آگاه یا مطلق آگاهی مطرح شده است. مثلاً فیلسوفان ایدئالیست آلمانی از جمله فیخته، شلینگ و به‌خصوص هگل بحث خودآگاهی و نسبت آن با آگاهی به غیر را در سطحی کلان و در مورد مطلق آگاهی در فلسفه خود مطرح کرده‌اند. اما از آنجا که هدف ما در مقاله حاضر پرداختن به این بحث با نظر به دستاوردهای جدید در حوزه علوم شناختی است و از آنجا که بحث خودآگاهی در حوزه علوم شناختی بیشتر محدود به انسان است ما نیز در مقاله حاضر دایره بحث خود را به خودآگاهی در انسان محدود خواهیم کرد. البته نباید از نظر دور داشت که در حوزه علوم شناختی در چند سال اخیر مطالعاتی در مورد خودآگاهی در حیوانات و حتی روپات‌ها نیز صورت گرفته است اما از آنجا که این تحقیقات در مراحل ابتدایی است و محل بحث‌ها و مشاجرات فراوان است و پرداختن به این بحث‌ها مجال جداگانه‌ای می‌طلبد لذا مجدداً تأکید می‌شود بحث ما در مقاله حاضر محدود به انسان است و در صدد پاسخ به این سؤال هستیم که خودآگاهی در انسان چه نسبتی با آگاهی به غیر دارد. منظور ما از غیر هم در این مقاله جهان خارج و انسان‌های دیگر است.

ب. امروزه در بحث خودآگاهی در حوزه علوم شناختی و فلسفه ذهن رویکرد جدیدی شکل گرفته است که معمولاً از این رویکرد با عنوان رویکرد پویا یا توسعه‌ای (تکاملی) به خودآگاهی یاد

می‌شود. این رویکرد معمولاً در مقابل رویکرد ایستا (دکارتی) به خودآگاهی مطرح می‌شود. این رویکرد بیشتر تحت تأثیر تأملات فلسفی فیلسوفان ذهن و مطالعات تجربی روانشناسان در حوزه روانشناسی رشد مطرح شده و قوت گرفته است. در رویکرد ایستا (دکارتی)، خودآگاهی عین ذات و حقیقت موجود آگاه یا همان انسان است و امری است که تکامل در آن راه ندارد. اما در رویکرد پویا (تکاملی) به خودآگاهی، خودآگاهی نه امری ایستا بلکه فرآیندی پویا و رو به تکامل است. که ارتباط با جهان خارج و انسان‌های دیگر نقش کلیدی در این سیر تکاملی دارد. لذا امروزه بحث نسبت بین خودآگاهی و آگاهی به غیر ذیل عنوان کلی‌تر رویکرد پویا به خودآگاهی مطرح می‌شود. لذا ما به فراخور بحث به برخی از مؤلفه‌های این دو رویکرد یعنی رویکرد ایستا و پویا به خودآگاهی اشاره خواهیم کرد.

ج. از آنجا که امروزه بحث از خودآگاهی در حوزه علوم شناختی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است و علوم شناختی نیز یک حوزه بین رشته‌ای است که پژوهشگران از حوزه‌های مختلف از جمله روانشناسی، علوم اعصاب و فلسفه به خصوص فلسفه ذهن به آن وارد شده‌اند، لذا روش‌های به کار رفته در مطالعات این رشته متفاوت است یعنی در یک طرف متخصصان روانشناسی و علوم اعصاب قرار گرفته‌اند که غالباً از روش تجربی در پژوهش‌های خود استفاده می‌کنند و در طرف دیگر فلاسفه ذهن قرار دارند که از روش تحلیل و استدلال فلسفی و بعضاً از تجارب ذهنی در تحقیقات خود بهره می‌گیرند. لذا هر بحث کامل و همه جانبه‌ای در حوزه علوم شناختی بایستی به تمامی این مطالعات توجه داشته باشد. ما نیز در این مقاله سعی کرده‌ایم تا در کنار نظرات فلاسفه ذهن به نتایج مهم‌ترین مطالعات تجربی صورت گرفته به وسیله روانشناسان و متخصصان علوم اعصاب در حوزه علوم شناختی در بحث خودآگاهی توجه داشته باشیم. از جمله مهم‌ترین مطالعات در این حوزه می‌توان به (1999) Damacio، (2012) Baker، (2013) Rochat اشاره کرد.

از آنجا که در بحث رابطه بین خودآگاهی و آگاهی به غیر دو دیدگاه کاملاً متضاد وجود دارد. یعنی یکی دیدگاهی که قائل به تقدم خودآگاهی بر آگاهی است و دیگری دیدگاهی که بر این یاور است که خودآگاهی در ضمن آگاهی به غیر و همراه با آن شکل می‌گیرد و لذا خودآگاهی بدون وجود غیر امکان‌پذیر نیست؛ ما نیز در مقاله حاضر سعی خواهیم کرد ابتدا به معرفی این دو رویکرد پرداخته و در انتها به بحث و نتیجه‌گیری نهایی بپردازیم.

۲. تقدم خودآگاهی بر آگاهی به غیر

این دیدگاه که دیدگاه سنتی در بحث خودآگاهی است و در ادبیات فلسفی غرب بیشتر تحت عنوان دیدگاه دکارتی شناخته می‌شود بر این باور است انسان بدون ارتباط با جهان و انسان‌های

دیگر به خود به صورت بی‌واسطه به‌عنوان یک موجود اندیشنده آگاه است. به عبارت دیگر خودآگاهی عین ذات و حقیقت انسان است و برای نیل به آن احتیاج به هیچ غیری نیست. برای درک بهتر این دیدگاه لازم است کمی در مورد روش فلسفی دکارت به عنوان یکی از مهم‌ترین نمایندگان این دیدگاه بحث کنیم و ببینیم که اصولاً چرا دکارت خودآگاهی را مقدم بر هر آگاهی دیگر دانسته و بر این تأکید می‌کند که خودآگاهی بدون وجود آگاهی به غیر نه تنها امکان‌پذیر بلکه تحقق آن ضروری است.

دکارت فلسفه خود را با شک مشهور خویش آغاز کرد و از این شک به‌عنوان روشی برای نیل به یقین بهره گرفت. به همین دلیل معمولاً از شک دکارتی به شک روشی یاد می‌شود. او بر این عقیده بود که باید در هر چیزی که قابلیت شک داشته باشد شک کنیم تا ببینیم آیا چیز باقی می‌ماند که از گزند این شک در امان باشد. (Descartes, 1973: VI/ 101) وی ضمن نقل جمله‌ای از ارشمیدس یا این مضمون که اگر نقطه ثابتی به من بدهید زمین را از جایگاهش حرکت می‌دهم؛ چنین بیان می‌دارد که من نیز امید زیادی خواهم داشت اگر بتوانم فقط یک چیز پیدا کنم که یقینی و غیر قابل شک باشد. (Ibid, 149) لذا وی روش فلسفی خود یعنی همان شک روشی مشهور خود را برای نیل به چنین نقطه ثابت و قابل اتکایی آغاز کرد.

دکارت در بیان مراحل شک معروف خود چنین می‌گوید که من ممکن است بتوانم در هر آنچه با چشمان خود می‌بینم شک کنم یا حتی خود را متقاعد سازم که آنچه حافظه به من نشان می‌دهد خطاست یا فرض کنم هیچ کدام از حواس را ندارم و می‌توانم تصور کنم که جسم، شکل، حرکت و مکان چیزی جز ساخته‌های ذهن من نیست. (Ibid: 149-150) و ممکن است موجود فریبکار و قدرتمندی وجود داشته باشد که مرا فریب می‌دهد. «اما بدون هیچ شکی من وجود دارم. اگر موجود فریبکاری هست پس بگذار تا جایی که میتواند مرا فریب دهد، اما نمی‌تواند باعث شود که من وجود نداشته باشم. من تا زمانی که می‌اندیشم چیزی هستم.» (Ibid: 150) وی سپس چنین نتیجه می‌گیرد که این گزاره یعنی من هستم هر زمان که آن را بیان می‌دارم یا آن را در ذهن خود درک می‌کنم گزاره‌ای ضروری است. (Ibid)

با این بیان وی به نقطه ثابتی می‌رسد که دیگر قابل شک نیست. یعنی من در هر چیزی شک کنم در اینکه من به‌عنوان موجود شک‌کننده وجود دارم نمی‌توانم شک کنم. این مضمون به صورت خلاصه در گزاره می‌اندیشم پس هستم یا شک می‌کنم پس هستم بیان شده است. در اینجا است که دکارت از طریق درون‌نگری به وجود خود به‌عنوان امری ثابت و یک نقطه اتکا قابل اطمینان یقین پیدا کرده و فلسفه خویش را بر آن بنا می‌کند. وی این گزاره را به قدری یقینی می‌داند که از گزند هر شکی در امان است (Descartes, 1973: VI/ 101).

وی بر این اساس حقیقت «من» یا «خود» را که از طریق نوعی شهود بی واسطه قابل درک است عین اندیشه و تفکر می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که من تا زمانی که می‌اندیشم می‌توانم وجود خود را تصدیق کنم و اگر اندیشه از من گرفته شود دیگر راهی برای تصدیق وجود خود ندارم پس حقیقت من چیزی جز اندیشه نیست که این موجود اندیشنده همان ذهن یا نفس است. (Ibid: 151-152)

وی حقیقت «خود» را موجودی اندیشنده می‌داند که امری غیر از بدن است زیرا از نظر وی من در خودم نمی‌توانم هیچ جزء یا بخشی در نظر بگیرم به عبارت دیگر حقیقت «من» امری غیر قابل انقسام است در حالیکه بدن امری انقسام‌پذیر است. من هر وقت به خود بر می‌گردم خویش را به‌عنوان امری کامل و فاقد اجزاء و انقسام ناپذیر می‌یابم. (Descartes: 1973: v1/ 196)

بر اساس روش دکارتی از آنجا که من در هر امری غیر از خود یعنی حتی در وجود اشیاء خارجی می‌توانم شک کنم اما در وجود خود به هیچ وجه امکان شک کردن ندارم، لذا اشیاء و امور بیرونی حتی حواس من هیچ یک نقشی در خودآگاهی من ندارند و من به خویش صرفاً از طریق نوعی درون‌نگری و شهود درونی و بی واسطه آگاهم و ادراک من از خویش همواره امری کامل است. یعنی بدین شکل نیست که من بخشی از خود را درک و از بخش دیگر مغفول باشم. و این یعنی از نظر دکارت خودآگاهی امری ایستا و ثابت است و نه امری پویا و رو به تکامل. به عبارت دیگر خودآگاهی امری صفر و یکی است که یا من به خودم آگاهم یا نیستم اما دیگر نمی‌توان در آن درجات یا مراتب مختلف در نظر گرفت. دقیقاً به همین دلیل است که برخی از فلاسفه معاصر ذهن بر این عقیده‌اند که در فلسفه دکارت جایی برای قائل شدن به حالات ذهنی ناخودآگاه وجود ندارد. یعنی نمی‌توان حالتی ذهنی را در نظر گرفت که در عین اینکه حالت ذهنی ماست نسبت به آن ناآگاه باشیم (Rosenthal 2009: 2) زیرا از نظر دکارت حقیقت من یا همان نفس یا جوهر اندیشنده از طریق نوعی شهود درونی به صورت بی‌واسطه برای من حاضر است و این حقیقت به صورت یک کل است که فاقد اجزا است.

در اینجا به سه نکته مهم در بحث خودآگاهی از دیدگاه دکارت می‌رسیم: اولاً: خودآگاهی بدون هیچ واسطه‌ای و از طریق نوعی شهود درونی برای انسان حاصل است و اشیاء و موجودات دیگر یعنی هر آنچه در جهان پیرامون است نقشی در خودآگاهی ندارند. ثانیاً: از آنجا که حقیقت من به‌عنوان موجود اندیشنده چیزی غیر از بدن است و بدن نیز نسبت به این حقیقت جوهری مجزا و مستقل و امری بیرونی تلقی می‌شود، لذا بدنمندی نیز نقشی در تحقق خودآگاهی ندارد. ثالثاً: خودآگاهی امری ایستا و ثابت است و نه امری پویا و رو به تکامل. لازم به ذکر است این نکات هرچند به صورت نکات مجزا مطرح شده‌اند اما ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر دارند. در

مجموع این سه محور اضلاع یک رویکرد فکری به بحث خودآگاهی را شکل می‌دهند که امروز از آن با نام رویکرد ایستا به خودآگاهی یاد می‌شود.

هر چند این نوع نگاه به خودآگاهی در فلسفه امروز غرب با نام دکارت گره خورده است. اما نباید فراموش کرد این نوع نگاه سابقه طولانی در فلسفه پیش از دکارت دارد. به‌عنوان مثال ابن سینا به عنوان یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان مسلمان دیدگاهی مشابه را در بحث خودآگاهی در آثار خویش ارائه داده است. در فلسفه ابن سینا نیز حقیقت «من» امری است که ذاتاً جدا و مجرد از «بدن» است و بدن صرفاً ابزاری در خدمت آن است (ابن سینا، ۱۴۰۴، ب، ۱۹۶ و ۲۰۷). آنچه از آن با نام من یاد می‌کنیم در حقیقت جوهری مجرد از بدن است که از طریق نوعی درون‌نگری و انقطاع از بدن و قوای بدنی به خویش بدون هیچ واسطه‌ای آگاه می‌شود. انسان معلق در فضای ابن سینا که وی در آثار متعدد خویش از آن یاد کرده است بیانی تنبیهی برای یادآوری این نکته است. که هر یک از افراد انسانی بدون هیچ واسطه‌ای به حقیقت خویش آگاه است. (ابن سینا، ۱۴۰۴، ب، ۱۳ و ۲۲۵؛ همو، ۱۳۷۵، ج ۲، ۲۹۲) هر چند ممکن است گاهی از این آگاهی خویش غافل شود. وی راه برون رفت از این غفلت را تعلیق بدن و قوای بدنی و قطع ارتباط با عالم خارج از طریق یک آزمایش ذهنی یا به قول خود او استدلال تنبیهی می‌داند (همان).

برخی از ابن سینا پژوهان به این نکته اشاره می‌کنند که انسان معلق یک آزمایش ذهنی است برای تبیین تمایز بین دو جنبه متفاوت در هر یک از افراد انسان با تعلیق و در اپوخه قرار دادن فرضی یک جنبه یعنی همان جنبه مادی با هدف آشکار شدن جنبه دیگر (Kaukua, 2014, 36).

از نظر ابن سینا خودآگاهی از بدو تولد برای هر یک از افراد انسانی حاصل است و علم به اشیای خارجی نقشی در تکامل یا تغییر این خودآگاهی ندارد این خودآگاهی عین وجود موجود آگاه و از آن جدایی ناپذیر است (ابن سینا، ۱۴۰۴، الف، ۱۶۱). کاوکوا با استفاده از عبارت ابن سینا در تعلیقات به چند نکته اشاره می‌کند. الف. خودآگاهی امری اکتسابی نیست بلکه امری ذاتی است که به طور بی واسطه و بدون استفاده از هیچ ابزار شناختی حاصل است. ب. به عنوان یک امر ذاتی خودآگاهی امری ضروری و جدایی‌ناپذیر از انسان است که برساننده وجود اوست. ج. خودآگاهی همواره امری بالفعل است و نه امری بالقوه که فعلیت یافتن آن احتیاج به شرایط محیطی خاصی داشته باشد. د. به طور خلاصه آگاهی خود، عین وجود آن است. (Kaukua, 2014, 54)

لازم به ذکر است هدف ما در مقاله حاضر به هیچ وجه ارائه یک تحلیل کامل از خودآگاهی در فلسفه ابن سینا نیست. زیرا در این باره تا به حال مقالات و کتاب‌های متعددی نوشته شده که از جمله آنها می‌توان به (Black(2008), Marmura(1986), Kaukua(2014) اشاره کرد. هدف ما صرفاً اشاره به این مطلب است که از نظر ابن سینا نیز مانند دکارت خودآگاهی امری است که

عین ذات و به تعبیر ابن سینا عین وجود موجود آگاه و از آن جدایی ناپذیر است. لذا وجود غیر نقشی در تحقق آن ندارد.

۳. شکل‌گیری و تکامل خودآگاهی همراه با آگاهی به غیر

دیدگاه دیگری که در مورد نسبت خودآگاهی و آگاهی به غیر وجود دارد، دیدگاهی است که بر اساس آن خودآگاهی امری اکتسابی است که در ضمن و همراه با آگاهی به غیر تحقق یافته و به مرور زمان با بسط ارتباط انسان با جهان پیرامون و انسان‌های دیگر توسعه و تکامل می‌یابد. این دیدگاه که امروزه با مطالعات تجربی صورت گرفته به وسیله روانشناسان و متخصصان علوم اعصاب مورد تأیید قرار گرفته است به دیدگاهی رایج در حوزه علوم شناختی و فلسفه ذهن تبدیل شده است. در حقیقت این دیدگاه یکی از مؤلفه‌های اصلی رویکردی است که امروزه از آن با نام رویکرد پویا به خودآگاهی یاد شده و در مقابل رویکرد ایستا قرار می‌گیرد.

هر چند این دیدگاه یعنی عدم تقدم خودآگاهی بر آگاهی به غیر و لزوم همراهی این دو امروزه در علوم شناختی و فلسفه ذهن به دیدگاهی رایج تبدیل شده است، اما نباید فراموش کرد که این دیدگاه نیز مانند قبلی دارای یک پیشینه تاریخی کهن است. شاید بتوان اولین نشانه‌های چنین دیدگاهی را در آثار ارسطو جستجو کرد. ارسطو در فلسفه خود بارها بر این نکته تأکید می‌کند که فاعل شناسا در ضمن آگاهی نسبت به غیر به خویش آگاهی می‌یابد و نمی‌تواند آگاهی بی واسطه و اولیه‌ای نسبت به خود داشته باشد. شناخت انسان به‌عنوان فاعل شناسا همواره معطوف به امری بیرون از خود است. (Owens, 1988, p707; Oehler, 1974, p497) از نظر ارسطو از طریق ارتباط با یک موضوع و اندیشیدن به آن خود، نیز معقول می‌شود. (Aristotle, 1995, 1074b35-36). در فلسفه ارسطو فاعل شناسا از طریق شناخت غیر به خویش علم پیدا می‌کند. به عبارت دیگر شناخت نسبت به خود همواره در ضمن یا همراه با شناخت غیر تحقق می‌یابد. این بدین معنا نیست که از نظر ارسطو آگاهی به غیر مقدم بر خودآگاهی است زیرا این سخن نیز از نظر فلسفی قابل قبول نیست. بلکه معنای سخن ارسطو این است که آگاهی به خود در ضمن آگاهی به یک غیر به عنوان متعلق آگاهی شکل می‌گیرد و تا متعلق بیرونی نباشد آگاهی به خود تحقق نمی‌یابد (Owens, 1998, 707-708).

این دیدگاه ارسطویی امروزه مورد توجه و تأیید بسیاری از فیلسوفان ذهن معاصر قرار گرفته است. به‌عنوان مثال کریگل یکی از فیلسوفان ذهن معاصر در آثار خود به نوعی خودآگاهی ضمنی اشاره می‌کند و از آن با نام خودآگاهی غیر تراگذار یاد می‌کند. منظور وی از خودآگاهی غیر تراگذار نوعی از خودآگاهی است که در ضمن یا همراه با آگاهی به یک غیر تحقق می‌یابد (Kriegel, 2003, 103-104). وی برای درک بهتر این نوع خودآگاهی مثالی می‌زند. به‌عنوان

مثال فرض کنید شما صدای یک ساز را از دور می‌شنوید. در این تجربه شنیداری شما آگاهی صریحی نسبت به صدای ساز دارید. اما در عین حال در ضمن این آگاهی صریح نسبت به صدای ساز یک آگاهی غیر صریح و ضمنی نسبت به خود به عنوان شنونده یا تجربه کننده نیز دارید. (Ibid) آنچه در دیدگاه کریگل مهم است این است که این نوع خودآگاهی یعنی خودآگاهی ضمنی یا تراگذار نسبت به خودآگاهی صریح یا غیر تراگذار اولویت و تقدم دارد. یعنی مبنای خودآگاهی آن نوع خودآگاهی است که در ضمن یا همراه با یک آگاهی دیگر تحقق می‌یابد.

بیکر به‌عنوان یکی دیگر از فیلسوفان ذهن معاصر در پاسخ به این سؤال که آیا خودآگاهی بدون تحقق آگاهی به غیر امکان‌پذیر است، بین دو نوع نظرگاه اول شخص تمایز قائل می‌شود. از نظر بیکر وقتی یک شخص متولد می‌شود واجد یک نظرگاه اول شخص ابتدایی است. این نظرگاه اول شخص شامل چند ویژگی است ۱. این نظرگاه اول شخص یک ویژگی ذاتی و سرشتی است و در دوره‌ها یا زمان‌هایی که شخص شروع به فعالیت می‌کند خود را نمایان می‌سازد. داشتن یک نظرگاه به معنی درک جهان از یک موقعیت فضا - زمانی خاص است. ۲. این نظرگاه یک نظرگاه اول شخص است و هر چند صراحتاً به یک سوژه اشاره نمی‌کند بیانگر یک موقعیت پیش فرض است که ادراک از آن نقطه آغاز می‌شود. ۳. این نظرگاه مستقل از قابلیت زبانی و مفهومی است (Baker, 2012: 20).

این نظرگاه اول شخص که کودک از بدو تولد واجد آن است نوعی نظرگاهی ابتدایی است اما هر چه کودک بالغ‌تر می‌شود و شروع به یادگیری زبان می‌کند این نظرگاه اول شخص ابتدایی به یک نظرگاه اول شخص قوی تکامل می‌یابد. منظور از نظرگاه اول شخص قوی ظرفیت درک یک شخص به وسیله خودش از زاویه اول شخص به‌عنوان عامل یا سوژه تجربه است. برخلاف نظرگاه اول شخص ابتدایی داشتن نظرگاه قوی مستلزم قابلیت مفهوم‌سازی است که خود آن مبتنی بر یادگیری زبان است (Baker, 2012: 21).

از نظر بیکر موجود x دارای نظرگاه اول شخص ابتدایی است اگر و تنها اگر واجد سه ویژگی زیر باشد. الف. x حساس باشد (دارای واکنش‌های حسی باشد) ب. x واجد قصدیت یا حیث التفاتی باشد ج. x بتواند تقلید کند. از نظر بیکر کودک از همان دقایق اولیه تولد واجد این ویژگی‌های سه‌گانه است. نوزاد در همان بدو تولد یا حتی پیش از آن در دوره جنینی دارای واکنش‌های حسی است. نوزاد دارای قصدیت است یعنی در اعمال خود رفتار غایت‌مدار یا متوجه هدف را از خود بروز می‌دهد. و در نهایت کودک از همان دقایق ابتدایی تولد دارای توانایی تقلید است. باوور به‌عنوان یک روانشناس به صورت تجربی نشان داده است که نوزاد همان دقایق اول پس از تولد قابلیت تقلید حرکات زبان و باز و بسته کردن دهان را دارد (Bower, 1974, 84).

از نظر بیکر نظرگاه اول شخص ابتدایی مشترک بین انسان و حیوان است یعنی حتی حیوانات نیز واجد چنین نظرگاهی هستند. از نظر وی شامپانزه‌ها و حیوانات رده بالاتر دیگر واجد چنین ویژگی هستند زیرا اولاً: این دسته از حیوانات حساس هستند و در صورت آسیب و صدمه جدی درد را به خوبی حس می‌کنند. ثانیاً: رفتار آنها واجد نوعی قصدیت است مثلاً غذای خود را با هموعان خود تقسیم می‌کنند. ثالثاً: دارای قابلیت تقلید هستند. شامپانزه‌ها به وسیله تقلید می‌توانند یاد بگیرند که چگونه خود را آرایش کنند.

اما سؤال اینجاست که اگر نظرگاه اول شخص ابتدایی مشترک بین انسان و حیوان است، آنچه انسان را از حیوان متمایز می‌سازد چیست؟ پاسخ این است که تنها انسان است که می‌تواند این نظرگاه اول شخص ابتدایی و ضعیف را به یک نظرگاه اول شخص قوی تبدیل نماید. نظرگاه اول شخص قوی یک قابلیت مفهومی است. این توانایی باعث می‌شود که موجودی که واجد چنین نظرگاهی است نه تنها خود را از محیط و هر چیز دیگری متمایز بیابد بلکه بتواند خود را به‌عنوان خود درک کند. (Baker, 2013, 30-31) شواهد زیادی وجود دارد که داشتن چنین نظرگاهی ارتباط مستقیم با شکل‌گیری مفاهیم و قابلیت‌های زبانی دارد (Baker, 2013, 135-136). شخصی که واجد چنین نظرگاه اول شخصی است نه تنها می‌تواند به نحو اول شخص به خود ارجاع دهد، مثلاً بگوید: «من خوشحالم» بلکه می‌تواند به خود یک ارجاع اول شخص را نسبت دهد مثلاً بگوید: «من آرزو دارم که من خوشحال باشم.» یا «من در عجبم که چرا من خوشحال نیستم» وقتی من می‌گویم که «من خوشحالم» من به نحو اول شخص به خود ارجاع می‌دهم اما وقتی من می‌گویم که «من آرزو دارم که خوشحال باشم» در حقیقت یک ارجاع اول شخص را به خود نسبت می‌دهم. فرق اولی با دومی در این است که اولی یک ارجاع بسیط به من است در حالی که در دومی من یک ارجاع مرکب به خود دارم. به عبارت دیگر در حالت دوم من درکی انعکاسی و درجه دوم از خود دارم. درکی صریح و کاملاً روشن که خود را به‌عنوان مرجع تمامی صفات نسبت داده شده به خویش درک می‌کنم. از نظر بیکر این توانایی یعنی توانایی درک خود به‌عنوان موصف و مرجع صفات متفاوت ریشه در تکامل مفهومی و زبانی دارد. بیکر نظرگاه اول شخص ابتدایی را همان آگاهی و نظرگاه اول شخص قوی را معادل خودآگاهی می‌داند. (Baker, 2012, 19-20) بنابراین کودک در مسیر رشد خود از آگاهی به خودآگاهی می‌رسد.

اما چرا بیکر نظرگاه اول شخص ابتدایی (ضعیف) را معادل خودآگاهی نمی‌داند و از نظر وی صرفاً در این مرحله ما با آگاهی مواجه هستیم. در پاسخ به این سؤال باید گفت منظور وی از خودآگاهی نوعی از خودآگاهی تأملی است که منجر به شکل‌گیری تصویری از «من» و به قول خود وی مبنای تحقق یک سوژه است. یعنی دقیقاً آن نوع از خودآگاهی که مد نظر دکارت

است. به عبارت دیگر از نظر بیکر خودآگاهی دکارتی تنها پس از طی مراحل رشد و از طریق ارتباط با جهان و دیگران در کودک شکل می‌گیرد و کودک در ابتدا تنها واجد نوعی آگاهی است که مبتنی بر داشتن یک نظرگاه مکانی- زمانی خاص است. لذا داشتن نظرگاه اول شخص ضعیف را نمی‌توان خودآگاهی به معنی دکارتی آن دانست بلکه صرفاً یک مبدأ مختصات و نقطه شروع است که بنیان شکل‌گیری آگاهی است. زیرا انسان در بدو تولد جهان را از یک منظر مکانی- زمانی خاص تجربه می‌کند. مؤید این مطلب هم این نکته است که بیکر نظرگاه اول شخص ضعیف را مشترک بین انسان و حیوان می‌داند در حالیکه نظرگاه اول شخص قوی که معادل خودآگاهی است مختص انسان است. این بدان معناست که حیوانات هر چند واجد خودآگاهی نیستند اما دارای یک نظرگاه اول شخص ضعیف هستند به این معنا که جهان را از یک موقعیت مکانی- زمانی خاص مشاهده می‌کنند.

در جمع‌بندی دیدگاه بیکر می‌توان چنین گفت هر چند انسان مانند همه حیوانات در بدو تولد واجد نوعی نظرگاه اول شخص ضعیف است. به این معنا که جهان را از یک موقعیت مکانی- زمانی خاص تجربه می‌کند اما این به هیچ وجه به معنی داشتن خودآگاهی به معنای دکارتی آن نیست. خودآگاهی به معنای دکارتی آن یعنی نوعی خودآگاهی تأملی و بی واسطه به خویش که معادل داشتن نظرگاه اول شخص قوی است تنها پس از شکل‌گیری قابلیت‌های زبانی و مفهومی در یک سیر تکاملی در انسان پدید می‌آید که خود آن نیز منوط به ارتباط با جهان و انسان‌های دیگر است. لذا دیدگاه بیکر در مجموع واجد چند مؤلفه اساسی است:

الف. خودآگاهی امری پویا است که در یک سیر زمانی رشد یافته و تکامل می‌یابد.

ب. ارتباط با جهان و انسان‌های دیگر نقش کلیدی در تکامل خودآگاهی دارد.

ج. بدنمندی به معنای داشتن یک موقعیت مکانی- زمانی خاص نقش بنیادین در شکل‌گیری ابتدایی خودآگاهی دارد.

این محورهای سه‌گانه در حقیقت ارکان و مؤلفه‌های اساسی رویکردی نوین در علوم شناختی در باب خودآگاهی است که از آن با نام رویکرد توسعه‌ای یا تکاملی به خودآگاهی یاد می‌شود که فلاسفه ذهن معاصر و روانشناسان به خصوص روانشناسان رشد نقش اساسی در ترویج آن داشته‌اند.

باید توجه داشت رویکرد روانشناسان به بحث خودآگاهی به هیچ وجه مستقل از رویکردهای متفاوت فلسفی نیست و در تعامل با رویکردهای فلسفی به خصوص فلسفه ذهن، شکل گرفته است. این رویکردها نه تنها از رویکردهای فلسفی تا حدود زیادی تأثیر پذیرفته‌اند بلکه توانسته‌اند در این رویکردها نیز تأثیرگذار باشند. به خصوص در چند دهه اخیر شاهد آن هستیم که رویکردهای روانشناختی به بحث خودآگاهی توانسته است تأثیر شایانی در حوزه علوم شناختی و

فلسفه ذهن داشته باشد و از آن نیز تأثیر بپذیرد. نکته ای که در همین ابتدا شایان ذکر است این است که رویکرد روانشناسان به بحث خودآگاهی با رویکرد فلاسفه یک تفاوت بنیادین دارد و آن تفاوت روشی بین دو رویکرد است. یعنی در جایی که فلاسفه با استفاده از روشی تحلیلی از نوع تحلیل مفهومی و گزاره‌ای در صدد تبیین چیستی خودآگاهی هستند، روانشناسان با تکیه بر مشاهدات پسینی و اتخاذ رویکردی تجربه محور، سعی در تبیین پدیده‌ای به نام خودآگاهی دارند. همین تفاوت روشی باعث شده تا رویکرد روانشناسان به بحث خودآگاهی نسبت به رویکرد فلاسفه دارای نقاط قوت و نقاط ضعفی باشد که در ادامه بیشتر بدان پرداخته خواهد شد. اما آنچه مسلم است هم افزایی این دو رویکرد در قالب یک تعامل سازنده، توانسته است به فهم عمیق‌تر پدیده پیچیده‌ای با نام خودآگاهی کمک کند. این بحث یعنی بحث خودآگاهی هم از منظر روانشناسی تکاملی و هم از منظر روانشناسی رشد قابل بررسی است. توجه ما در این مقاله بیشتر معطوف به دیدگاه‌های مطرح شده در حوزه روانشناسی رشد است.

همانطور که اشاره شد، یکی از مهم‌ترین مسائل مورد بحث در مورد خودآگاهی همین بحث تقدم یا عدم تقدم خودآگاهی بر آگاهی به غیر است. این سؤال را به این صورت نیز می‌توان پرسید و آن اینکه آیا کودک در بدو تولد و پیش از اینکه با جهان خارج ارتباط برقرار کند واجد خودآگاهی است؟ آیا اصلاً چیزی به نام «خود» یا «من» برای کودک وجود دارد. در ادامه به دو نمونه از مدل‌های ارائه شده به وسیله روانشناسان در بحث سیر تکاملی خودآگاهی و نقش ارتباط با جهان و دیگران در این سیر تکاملی اشاره می‌شود.

یکی از مدل‌های مشهور خودآگاهی در علوم شناختی مدل سه مرحله‌ای است که به وسیله داماسیو ارائه شده است. وی در یک رویکرد جامع به سه مرحله از آگاهی در مراحل رشد و تکامل کودک اشاره می‌کند که این سه مرحله عبارتند از الف. آگاهی ابتدایی ب. آگاهی تأملی ج. خودآگاهی.

آگاهی ابتدایی نوعی آگاهی حداقلی به معنی هوشیاری و داشتن بازخورد نسبت به محیط است که در حقیقت تشکیل دهنده هسته ابتدایی آگاهی در کودک است. این نوع آگاهی که تا حدود یک سالگی در کودک تکامل می‌یابد به کودک اجازه می‌دهد حتی زمانی که نمی‌تواند بین خود و محیط اطراف مرزبندی دقیقی قائل شود، در محیط به رشد و تکامل خود ادامه دهد. این نوع آگاهی حداقلی را در حیواناتی که دارای اندام‌های حسی و ساختار پیچیده مغز هستند نیز می‌توان مشاهده کرد (Damasio et la, 1999).

مرحله بعدی از آگاهی، آگاهی تأملی است. از نظر داماسیو، آگاهی تأملی نوعی از آگاهی است که به وسیله آن یک فرد خود را به‌عنوان کسی که کنترل کننده و هدایتگر اعمال و رفتار خویش

است درک می‌کند و می‌تواند مرزبندی دقیقی بین خود از یک سو و محیط و دیگران از سوی دیگر داشته باشد. از نظر داماسیو این نوع از آگاهی بین انسان و برخی از پستانداران مشترک است. خودآگاهی که از نظر داماسیو بالاترین سطح آگاهی است، اشاره به آگاهی یک فرد از تاریخ خود و بقای خود در طول زمان دارد. در حقیقت خودآگاهی به معنای آگاهی از دوام و وحدت خود علیرغم گذشت زمان و تغییر در جهان پیرامون است. از نظر داماسیو این نوع از آگاهی در انسان حدود سن دو سالگی شکل می‌گیرد و این سن همان سنی است که معمولاً در آن قابلیت زبان و گفتار کودک نیز به فعلیت می‌رسد. (Damasio et al, 1999) لذا از نظر داماسیو خودآگاهی ارتباطی تنگاتنگ با تکامل زبان در کودک دارد و شکل‌گیری زبان نیز که خود مبتنی بر فهم و انتزاع مفاهیم است به نوبه خود به درک معنای وحدت کمک می‌کند. لذا کودک بدون قابلیت درک مفاهیم نمی‌تواند واجد چنین معنایی از خودآگاهی باشد. (Ibid)

هر چند از نظر داماسیو خودآگاهی به معنی درک وحدت "خود" در گذر زمان یا همان درک فردیت و هویت واحد فرد از زمان دوسالگی و همراه با تکامل قابلیت استفاده از مفاهیم و به کارگیری زبان در کودک شکل می‌گیرد اما در سطح اول از آگاهی که وی از آن با نام آگاهی ابتدایی یاد می‌کند با یک خود یا آگوی حداقلی مواجهیم. آگویی که به نحو ضمنی یا پیشاتأملی در کنش‌های کودک و ارتباط وی با محیط نمایان می‌شود. از طرف دیگر در آگاهی تأملی نیز ما با درکی صریح و روشن از خود به‌عنوان فاعل و عامل افعال آگاهانه فرد مواجهیم و در نهایت در سطح سوم از آگاهی که داماسیو از آن با نام خودآگاهی یاد می‌کند ما با نوعی از خودآگاهی مواجهیم که می‌توان از آن با نام خودآگاهی روایی یا داستانی یاد کرد به این معنا که فرد از شخصیت تاریخی و هویت خود در گذر زمان آگاه است (Keromnes et al, 2019). برای درک بهتر این معنای سوم از خودآگاهی کافی است به این نکته توجه کنیم که کسانی که دچار آلزایمر می‌شوند واجد سطوح اول و دوم از آگاهی و خودآگاهی هستند اما در سطح سوم خودآگاهی یعنی خودآگاهی روایی دچار مشکلند و نمی‌توانند درکی از پیشینه و هویت واحد خود در گذر زمان داشته باشند.

یکی از کامل‌ترین مدل‌های خودآگاهی مدل پنج مرحله‌ای است که به وسیله راجت (۲۰۰۳) ارائه شده است. وی مراحل خودآگاهی در انسان را به پنج مرحله تقسیم می‌کند. وی ابتدا ضمن در نظر گرفتن مرحله‌ای به نام مرحله صفر این مرحله را مرحله‌ای می‌داند که در آن هیچ‌گونه خودآگاهی وجود ندارد. از نظر وی هر چند می‌توان این سطح خودآگاهی را به برخی حیوانات نسبت داد، اما نوزاد انسان از بدو تولد واجد یک خودآگاهی حداقلی است و لذا نمی‌توان آن را فاقد هر نوع خودآگاهی دانست (Rochat, 2003: 722).

مرحله اول خودآگاهی از دید راجت (درک تمایز بین خود با غیر خود): از نظر راجت نوزاد انسان در بدو تولد واجد یک خودآگاهی حداقلی است. به این معنا که نوزاد قادر به تمایز گذاردن بین بدن خود و اشیاء اطراف و موجودات دیگر است و این امر بر اساس شواهد و مطالعات تجربی تأیید شده است. شواهد تجربی نشان می‌دهد که نوزاد انسان از بدو تولد بین محرک‌های بیرونی و درونی تمایز قائل می‌شود. مثلاً اگر کسی با دست خود گونه نوزاد را لمس کند نوزاد سریع سر خود را به آن سمت حرکت می‌دهد. اما اگر نوزاد با دست خود به طور اتفاقی گونه خود را لمس کند چنین واکنشی از خود نشان نمی‌دهد. این نشان می‌دهد که نوزاد از بدو تولد قدرت تمییز بین محرک بیرونی یا محرک‌های غیر خودی و محرک‌های درونی یا محرک‌های خودی را دارد (Rochat, 2003: 722).

مرحله دوم خودآگاهی از دید راجت (درک موقعیت خود نسبت به اشیای پیرامون): در این مرحله از خودآگاهی که تقریباً از پایان ماه دوم تولد نوزاد آغاز می‌شود. نوزاد نه تنها قادر است بین خود و محیط اطراف تمایز قائل شود بلکه حتی می‌تواند درکی از موقعیت بدن خود نسبت به اشیاء در محیط پیرامون داشته باشد (Rochat, 2003: 723). در همین مرحله است که نوزاد می‌تواند جهت حرکت زبان یک مدل بزرگسال را تقلید کند. یعنی نوزاد به درک صحیحی از جهت و موقعیت بدن خود در مقایسه با اشیای دیگر رسیده است و دقیقاً از همین زمان است که نوزاد به طور قاعده‌مند برای رسیدن به اشیای پیرامون خود تلاش می‌کند و دست خود را به صورت ارادی برای تماس با شیء دراز می‌کند. دقیقاً از زمانی که نوزاد به درک صحیحی از خود در نسبت با محیط پیرامونش برسد، تلاش او برای رسیدن به اشیاء نیز آغاز می‌شود (Rochat, 2003: 724).

مرحله سوم خودآگاهی (خودآگاهی تأملی یا صریح): این مرحله از خودآگاهی که از دید راجت از اواسط سال دوم تولد و به موازات شکل‌گیری زبان و ارتباط کلامی در نوزاد شکل می‌گیرد، خودآگاهی صریح است. راجت خودآگاهی صریح را اینگونه تعریف می‌کند که خودآگاهی صریح نوعی خودآگاهی است که در آن کودک خود را به‌عنوان خود و نه به‌عنوان شخص دیگر درک می‌کند (Rochat, 2003: 725). راجت برای روشن شدن این معنا از خودآگاهی از آزمایش مشهور آینه استفاده کرده و به این نکته اشاره می‌کند که در این مرحله است که کودک می‌تواند تصویر خویش را در آینه تشخیص داده و بداند که این تصویر تصویر اوست. بر اساس دیدگاه راجت در این مرحله اگر کودک در برابر آینه قرار گیرد و بر روی چهره او علامتی گذاشته شود، سریعاً به این علامت واکنش نشان می‌دهد. این نوعی خودآگاهی بدون داشتن درکی از بدن خویش به گونه‌ای که با تصویر درون آینه متناظر باشد امکان‌پذیر نیست. (Ibid) توانایی تشخیص خود در آینه و اینکه این من هستم از دید راجت رابطه مستقیمی با شکل‌گیری ارجاع به خود و بیان تمایز

بین خود و دیگری در ساختارهای زبانی دارد. دقیقاً از اواسط سال دوم تولد است که کودک می‌تواند به این تلقی صریح و تأملی از خویش برسد (Ibid).

مرحله چهارم خودآگاهی از دید راجت (درک زمانند از خود): در این مرحله از خودآگاهی کودک نه تنها خود را به عنوان امری در زمان حال بلکه به عنوان یک هویت زمانمند که دارای گذشته و آینده است درک می‌کند. در این مرحله کودک نه تنها خود را به عنوان آنچه هم اکنون تصویر آن در آینه است درک می‌کند بلکه می‌تواند به این درک برسد که این من همانم که دیروز نیز خود را در آینه درک کردم یا همانم که فردا ممکن است تصویر خود را در یک فیلم ببینم یعنی به یک هویت ثابت از خویش در طول زمان دست می‌یابد. راجت با اشاره به برخی مطالعات تجربی به این نکته اشاره می‌کند که این نوع خودآگاهی از سال سوم تولد به بعد در کودک ظاهر می‌شود (Rochat, 2003: 727).

مرحله پنجم خود آگاهی (ارزیابی و فرا- خودآگاهی): از سنین ۴ تا ۵ سالگی، همراه با شکل‌گیری نوعی درک زمانمند از خود در قالب شناختی و بیانی به عنوان یک هویت واحد در طول زمان، پیشرفت‌های عمده‌ای در شناخت کودک نسبت به دیگران نیز مشاهده می‌شود. در این سن است که کودک می‌تواند نظرگاه‌های چندگانه‌ای را نسبت به دیگری داشته باشد و می‌تواند با نگاه به یک شخص یا یک تصویر، سن او، خلق و خوی او و همینطور احساسات او را تشخیص دهد. این توانایی ارتباط تنگاتنگی با توانایی درک وضعیت‌های باز نمودی مانند درک تصاویر، ساختارهای نمادین مانند نقشه‌ها یا عکس‌ها و مدل‌های در مقیاس کوچک‌تر دارد. در این مرحله است که نوعی خودآگاهی از طریق دیگر آگاهی در کودک شکل می‌گیرد که می‌توان آن را فرا-خودآگاهی دانست. به عنوان مثال وقتی کودک به نادرست بودن عقیده دیگری اذعان می‌دارد به طور غیر مستقیم درست بودن عقیده خود را تأیید می‌کند یا وقتی کودک دوام اشیای پیرامون خود را درک می‌کند به طور با واسطه دوام خود را در طول زمان تأیید کرده است. در این مرحله کودک می‌تواند خود را از نگاه دیگری درک و ارزیابی کند و دقیقاً شکل‌گیری همین قابلیت است که باعث به وجود آمدن احساس خجالت و ترس ناشی از آن در کودک می‌شود (Rochat, 2003: 727-728).

بر اساس آنچه در بالا بدان اشاره شد امروزه در حوزه علوم شناختی این امر تقریباً امری مسلم است که خودآگاهی فرآیندی است که در ارتباط با محیط و دیگران تکامل پیدا می‌کند. اگر به مدل سه مرحله‌ای داماسیو و مدل پنج مرحله‌ای راجت دقت کنیم آن معنا از خودآگاهی که مد نظر دکارت است به هیچ وجه در بدو تولد در انسان وجود ندارد و صرفاً طریق ارتباط با محیط و دیگران است که انسان می‌تواند به این نوع از خودآگاهی که نوعی خودآگاهی صریح یا تأملی است نایل شود و پیش از آن صرفاً با نوعی خودآگاهی پیشا تأملی یا ابتدایی مواجهیم که به هیچ

وجه نمی‌تواند معادل سوئزه دکارتی تلقی شود. این همان نکته‌ای است که برخی از فلاسفه ذهن معاصر از جمله کریگل و بیکر نیز در آثار خود بدان اشاره کرده‌اند و ریشه‌های آن را می‌توان در اندیشه ارسطو جستجو کرد.

۴. بحث و مقایسه دو دیدگاه در مورد نسبت خودآگاهی با آگاهی به غیر

همان‌گونه که در بالا اشاره شد، ما در فلسفه ذهن و علوم شناختی با دو دیدگاه در مورد نسبت بین خودآگاهی با آگاهی به غیر مواجهیم. دیدگاهی که حقیقت «من» یا «خود» را امری مجرد و مستقل از بدن در نظر گرفته و بر این عقیده است که خودآگاهی عین وجود موجود آگاه یا همان انسان است و بدون هیچ واسطه‌ای برای آن تحقق دارد. لذا بر اساس این دیدگاه خودآگاهی مقدم بر آگاهی به غیر است. اما دیدگاه دوم دیدگاهی است که خودآگاهی را نه مقدم بر آگاهی به غیر بلکه ملازم یا همراه آن می‌داند. به این معنا که در ضمن آگاهی به غیر است که انسان به‌عنوان موجود آگاه به خویش آگاهی می‌یابد. به عبارت دیگر از طریق ارتباط با جهان پیرامون و انسان‌های دیگر است که خودآگاهی در انسان شکل می‌گیرد. این دیدگاه دوم که امروزه دیدگاه رایج در فلسفه ذهن و علوم شناختی است بر نکات زیر تأکید دارد. اولاً: خودآگاهی یک فرآیند رو به تکامل است که از نوعی خودآگاهی حداقلی و ضعیف آغاز شده و رفته رفته به نوعی خودآگاهی تأملی و بی واسطه مانند آنچه در فلسفه دکارت با آن مواجهیم، می‌انجامد. ثانیاً: آنچه باعث بسط و تکامل خودآگاهی می‌شود ارتباط با جهان و انسان‌های دیگر است و ثالثاً: بدین‌مندی به‌عنوان داشتن یک نظرگاه مکانی- زمانی نقش کلیدی در تمایز بین خود از غیر خود و در نهایت شکل‌گیری خودآگاهی دارد. در مجموع این سه مؤلفه ارکان اصلی رویکردی است که از آن با نام رویکرد پویا به خودآگاهی یاد می‌شود. رویکردی که در تقابل با رویکرد ایستا (دکارتی) به خودآگاهی قرار می‌گیرد.

هر دو دیدگاه یاد شده در بالا دارای نقاط قوت و ضعفی هستند و لذا نقدهایی بر هر دو دیدگاه وارد است. از مهم‌ترین نقدهای وارد بر دیدگاه اول یعنی تقدم خودآگاهی بر آگاهی به غیر می‌توان به نکات زیر اشاره کرد. اولاً: مهم‌ترین نقد وارد بر دیدگاه اول عدم تطابق آن با شواهد تجربی است. همان‌گونه که در بالا اشاره شد در پرتو شواهد تجربی به دست آمده به وسیله روانشناسان رشد و متخصصان علوم شناختی آن نوع از خودآگاهی که مد نظر دکارت و ابن‌سینا به‌عنوان مهم‌ترین قائلان دیدگاه اول است، یعنی همان خودآگاهی تأملی تنها پس از ارتباط با جهان و دیگران برای انسان حاصل می‌شود.

ثانیاً: دیدگاه اول تا حدود زیادی از سیر تکاملی خودآگاهی و مراتب متفاوت آن غافل است. در حالیکه دیدگاه دوم ضمن توجه به سیر تکاملی خودآگاهی، خودآگاهی مطرح شده در دیدگاه

اول به وسیله کسانی مانند دکارت و ابن سینا را تنها یکی از مراتب و مراحل تکاملی خودآگاهی می‌داند. لذا دیدگاه جامع‌تری را در مورد خودآگاهی ارائه می‌دهد.

از طرف دیگر هر چند امروزه دیدگاه دوم، دیدگاه غالب در حوزه علوم شناختی است اما این به این معنا نیست که نقدی بر آن وارد نیست. در مجموع نقدهای زیر به دیدگاه دوم وارد است. اولاً: دیدگاه دوم که ذیل رویکرد پویا به خودآگاهی قرار می‌گیرد به شدت از ضعف مبانی متافیزیکی رنج می‌برد. یعنی در جایی که طرفداران رویکرد ایستا به خودآگاهی از جمله ابن سینا و دکارت حقیقت «من» یا «خود» را جوهری مجرد و مستقل از بدن می‌دانند، اما دیدگاه قائلین به رویکرد پویا در مورد حقیقت «من» یا «خود» کاملاً مبهم است. از یک طرف برخی از قائلین این رویکرد ذهن را به عنوان حقیقت «من» یا «خود» نه یک امری جوهری بلکه امری عرضی می‌دانند که قائلین به رفتارگرایی، کارکرد گرایی یا دوگانه انگاری ویژگی‌ها و فرارویدادگرایی در این دسته قرار می‌گیرند. از طرف دیگر برخی دیگر که حقیقت «من» یا «خود» را امری جوهری می‌دانند بر این نکته تأکید دارند که این جوهر نه امری مستقل از بدن بلکه همان بدن یا بخشی از آن یعنی مغز است که قائلین به نظریه این همانی ذهن و بدن در زمره این گروه جای می‌گیرند.

ثانیاً: در دیدگاه دوم به دلیل ابهام در مبانی متافیزیکی، از جمله حقیقت «خود» یا «من» چیستی و چگونگی این تکامل حقیقت «خود» و به تبع آن خودآگاهی از منظر هستی شناختی به درستی مشخص نیست. یعنی مشخص نیست این تکامل از نوع تکامل جوهری یا وجودی است یا صرفاً معنای این تکامل بسط و تغییر ویژگی‌ها و اعراض است.

ثالثاً: هر چند طرفداران رویکرد پویا بر این باورند که ریشه خودآگاهی حداقلی در انسان بدنمندی است. به این معنا که به واسطه بدن است که کودک در بدو تولد مرزبندی مشخصی بین خود و غیر خود قائل می‌شود. اما از نظر فلسفی ممکن است در موجودی غیر از انسان خودآگاهی مستقل از بدنمندی تحقق داشته باشد یا حتی در خود انسان خودآگاهی در مسیر تکاملی خود به مرحله‌ای برسد که از قید بدنمندی رها شود. این نکته‌ای است که اکثر قائلین به رویکرد پویا از آن غافلند.

اما در مجموع دیدگاه دوم به دلایل زیر دیدگاه قابل دفاع‌تری است و شاید با ابهام‌زدایی از مبانی متافیزیکی این دیدگاه بتوان آن را به یک دیدگاه جامع در مورد خود آگاهی تبدیل کرد.

الف. انطباق با شواهد تجربی غیر قابل انکار

ب. جامعیت، به این معنا که در دیدگاه دوم، خودآگاهی به عنوان یک سیر در نظر گرفته می‌شود که واجد مراحل و مراتب متفاوتی است، و خودآگاهی مد نظر قائلین به دیدگاه

اول تنها یکی از مراحل این سیر تکاملی است.

ج. توجه به ارتباط با جهان و دیگران در بسط و تکامل خودآگاهی

د. توجه به اهمیت بدن و بدنمندی در شکل‌گیری خودآگاهی و تکامل آن که در واقع موارد ج و د منعکس‌کننده تجربه زیسته هر یک از ما در مورد خودآگاهی است.

۵. نتیجه‌گیری

وقتی بحث از خودآگاهی در علوم شناختی و فلسفه ذهن به میان می‌آید سؤالات چندی به ذهن متبادر می‌شود. یکی از مهم‌ترین و چالش‌برانگیزترین این سؤالات نسبت خودآگاهی با آگاهی به غیر است. این سؤال به این شکل مطرح می‌شود که آیا خودآگاهی مقدم بر آگاهی به غیر یعنی جهان پیرامون و انسان‌های دیگر است یا اینکه خودآگاهی در ضمن یا همراه با آگاهی به غیر شکل می‌گیرد و تکامل می‌یابد. بر اساس یک دیدگاه که دکارت اصلی‌ترین نماینده آن است، خودآگاهی عین ذات و حقیقت موجود اندیشنده است و بدون هیچ واسطه‌ای برای وی همواره متحقق است و لذا ارتباط با غیر یعنی جهان بیرونی و انسان‌های دیگر، نقشی در تحقق آن ندارد. از دیگر قائلین این دیدگاه می‌توان به ابن سینا اشاره کرد که انسان معلق در فضای وی نمونه کاملی از این دیدگاه است.

اما امروزه در نتیجه هم‌افزایی تأملات فلسفی فیلسوفان ذهن و روانشناسان تجربی، دیدگاه دیگری در حوزه فلسفه ذهن و علوم شناختی شکل گرفته است که بر اساس آن خودآگاهی حداقل به معنی دکارتی آن مقدم بر آگاهی به غیر نیست و تنها در ضمن آگاهی به غیر یعنی جهان بیرونی و تعامل با انسان‌های دیگر است که این نوع از خودآگاهی در انسان شکل می‌گیرد. این دیدگاه جدید، در حقیقت بخشی از رویکرد نوینی است که از آن با نام رویکرد پویا به خودآگاهی یاد می‌شود و در مقابل رویکرد ایستا (دکارتی) قرار می‌گیرد. که مهم‌ترین مؤلفه‌های این رویکرد عبارتند از:

الف. خودآگاهی امری پویا است که در طول حیات انسان تکامل پیدا می‌کند. لذا در مسیر رشد انسان ما با مراحل متفاوتی از خودآگاهی مواجهیم. مثلاً در مدل بیکر به دو مرحله، در مدل داماسیو به سه مرحله و در مدل راجت به پنج مرحله متفاوت از مراحل تکامل خودآگاهی اشاره می‌شود.

ب. اولین مرحله از مراحل خودآگاهی که کودک از همان بدو تولد واجد آن است نوعی خودآگاهی پیشا‌تأملی یا ابتدایی است که صرفاً به معنا داشتن یه یک نظرگاه اول شخص ضعیف است یعنی تجربه جهان از یک موقعیت مکانی- زمانی خاص. اما این با آن معنا از خودآگاهی که مد نظر دکارت است یعنی همان خودآگاهی صریح و تأملی فاصله زیادی دارد.

ج. بنیان شکل‌گیری اولین مرحله از خودآگاهی یعنی داشتن یک موقعیت مکانی- زمانی خاص و مرزبندی با جهان خارج، بدنمندی است. لذا بدنمندی نقش اساسی در شکل‌گیری خودآگاهی در کودک دارد.

د. خودآگاهی تأملی (دکارتی) تنها پس از ارتباط انسان با جهان و تعامل با انسان‌های دیگر و همراه با تکامل قابلیت‌های زبانی و مفهومی شکل می‌گیرد.

در مجموع به هر دو دیدگاه مطرح در زمینه خودآگاهی انتقاداتی وارد است. از مهم‌ترین نقدهای وارد بر دیدگاه اول می‌توان از عدم تطابق آن با شواهد تجربی و عدم توجه به مراحل و مراتب متفاوت خودآگاهی در طول حیات انسان یاد کرد و از مهم‌ترین نقدهای وارد بر دیدگاه دوم می‌توان به ضعف و ابهام مبانی متافیزیکی در تبیین چیستی و حقیقت «خود» و همچنین تبیین چیستی و چگونگی این سیر تکاملی اشاره کرد. اما با همه این اوصاف دیدگاه دوم در مجموع به دلایل زیر دیدگاه قابل دفاع‌تری است. الف. مطابقت با شواهد تجربی ب. جامعیت ج. توجه به نقش ارتباط با غیر و بدنمندی در فرآیندهای خودآگاهی، که به نوعی منعکس‌کننده تجربه زیسته ما در مورد خودآگاهی است. لذا به نظر می‌رسد با بازنگری در مبانی متافیزیکی دیدگاه دوم و ابهام زدایی از این مبانی متافیزیکی بتوان دیدگاه جامعی را در مورد خودآگاهی ارائه داد.

منابع

- ابن سینا (۱۴۰۴هـ.ق). *التعلیقات*. تصحیح و تحقیق عبدالرحمن بدوی، بیروت، مکتبة الاعلام الاسلامی.
 ----- (۱۴۰۴هـ.ق). *الشفاء الطبیعیات*. ج ۲، النفس، با تحقیق سعید زاید، قم: مکتبة آية الله المرعشی.
 ----- (۱۳۷۵هـ.ق). *الاشارات و التنبیها*. با شرح خواجه طوسی و شرح از قطب‌الدین رازی، ۳ ج، قم، نشرالبلاغه.

References

- Aristotle (1995). *The Complete Works of Aristotle*; Ed. Jonathan Barnes, One Volume Digital Edition, New Jersey: Princeton University Press.
- Avicenna (1375). *Al-Isharat wa Al-Tanbihat ma'a sharh Nasir al-Din al-Tusi, & Qotb al-Din al-Shirazi*, 3 vols, Qom: Nashr al-Blaqah.
- (1404a). *Al-Taliqat*, ed. A.R. Badawi, Beirut: Maktabat al-A'alam al-Islami.
- (1404b). *Al-Shifa*, al-Tabi'iat, Vol2, al-Nafs, ed. Saeed Zaied, Qom: Maktabat Ayatullah Marashi.
- Baker Lynne Rudder (2012). From Consciousness to Self-Consciousness, *Grazer Philosophische Studien*, 84, 19-38.
- Baker, Lynne Rudder (2013). *Naturalism and the First-Person Perspective*. New York, US: Oxford University Press USA.
- Black, D. (2008). *Avicenna on Self-Awareness and Knowing that One Knows*. In: Rahman, S., Street, T., Tahiri, H. (eds) *The Unity of Science in the Arabic*

- Tradition. Logic, Epistemology, and The Unity of Science, vol 11. Springer, Dordrecht.
- Bower, T. G .R. (1974). *Development in Infancy*, San Francisco, W. H. Freeman.
- Damasio, A. R., Tiercelin, C., and Larssonneur, C. (1999), *Le Sentiment Même de Soi : Corps, Émotion, Conscience*, Paris, Odile Jacob.
- Descartes, Rene (1973). *The Philosophical Works of Descartes*, Edited and translated by Elizabeth Halane & G. T. R Ross, 2 vols., London & New York, Cambridge University Press.
- Kaukua, Jari (2014). *Self-Awareness in Islamic Philosophy: Avicenna and Beyond*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Keromnes Gaele et la (2019). "Exploring Self-Consciousness From Self- and Other-Image Recognition in the Mirror: Concepts and Evaluation", *Frontiers in Psychology*, May 2019, Vol 10,
- Kreigel, Uriah (2004). "Consciousness and Self-Consciousness", *The Monist*, 87: 182-205.
- Marmura, Michael (1986). Avicenna's "Flying Man" in Context. *The Monist*, 69 (3):383-395.
- Oehler, Klaus (1974). Aristotle on Self-Knowledge, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 118(6), 1974, 493-506.
- Owens Joseph; The Self in Aristotle; *The Review of Metaphysics*, 41(4),1988, pp 707-722.
- Rochat, Phillipe (2003). "Five levels of self-awareness as they unfold early in life", *Consciousness and Cognition*, 12, 717-731
- Rosenthal, D.M. (2009). "Concepts and Definitions of Consciousness", In: *encyclopedia of Consciousness*, Ed. William P. Banks, USA, Oxford: Academic Press (Elsevier)